

शैक्षणिक उपक्रम संशोधिका, ज्ञान प्रबोधिनी

ई-प्रशिक्षक

प्रयोगशील प्रतिभासंपन्न शिक्षकांसाठीचे ई-मासिक

राष्ट्रीय सौर ज्येष्ठ-आषाढ शके १९४४

जून २०२२

वर्ष : ९ अंक : ५

शंपादकीय

संपादकीय

संस्नेह नमस्कार,

या महिन्यात ‘‘शासनाच्या पूर्वप्रवानगी शिवाय कोणतेही शैक्षणिक उपक्रम / प्रशिक्षणे / प्रकल्प / सर्वेक्षण आदि कार्यक्रम न राबविणे बाबत....’’ या बाबतचे परिपत्रक जारी करण्यात आले. परिपत्रकात विद्या प्राधिकरणाला शिखर संस्था म्हणून जाहीर करण्यात आले आहे.

या परिपत्रकामुळे शैक्षणिक स्वायत्तता व नियंत्रण या दोन्ही दिशांनी जो दोलक झुलता राहायला हवा, तो एका नियंत्रण या दिशेकडे अजून झुकणार असे वाटते. एकीकडे शिक्षणाचे विकेंद्रीकरण करून उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांना स्वायत्तता देण्याच्या रचना देशात विस्तारत आहेत, नवीन शैक्षणिक धोरणात विषयनिवड, माध्यमनिवड अशा शिक्षणाच्या कक्षा रुदावण्याचा विचार समोर येतो आहे. शिक्षणाला स्थानिक संदर्भ असला पाहिजे असा आग्रह शिक्षणतज्ज्ञ धरत आहेत; मात्र याचा विचार करता याला रोध करणारा हा निर्णय आहे, असे प्रथमदर्शनी वाटते.

शाळेतील विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना त्यांच्या गरजांनुरूप, शाळेच्या उद्दिष्टानुरूप शैक्षणिक अनुभव देणे, प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे अशी शैक्षणिक स्वायत्तता शिक्षणक्षेत्रात काम करणाऱ्या संस्थांना असावी लागेल.

महाराष्ट्रातील शिक्षणविश्व हे समाजाच्या

पुढाकारातून, सहभागातून विस्तारत गेलेले आहे. फक्त शासकीय रचना या शिक्षणक्षेत्राची गुणवत्ता दोन्ही ठिकाणी वाढवायला/राखायला हवी. त्यातील प्रयोगशीलता यांना पुरी पडणारी नाही, या प्रक्रियेत समाजाचा सहभाग हा महत्त्वाचा घटक आहे. सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून आज शाळांमध्ये अनेक योजना राबवल्या जात आहेत. शैक्षणिक तंत्रज्ञानापासून भौतिक रचनांपर्यंत रोटरी, बजाज ट्रस्ट अशा अनेक संस्था शाळांची गुणवत्ता वाढवण्यात आपला सहभाग नोंदवत आहेत.

शिक्षणाचा हा जगन्नाथाचा रथ एकट्या शासनरूपी सारथ्याद्वारे चालणारा असून चालणार नाही. स्थानिक संदर्भानुसार शिक्षणसंस्थांना स्वायत्तता, तसेच समाजाचा वाढता सहभाग यांच्या ऊर्जेनेच हा रथ पुढे जाणार आहे हे लक्षात घ्यायला हवे. या पाश्वभूमीवर वरील शासनादेशाच्या कार्यवाहीच्या रचना कशा उभ्या राहतात यावर शिक्षण क्षेत्रातील काही अयोग्य व्यापारी प्रवाह नियंत्रित करण्यासाठी आलेला हा आदेश शिक्षणक्षेत्रातील ऊर्जा प्रवाहित करणार का शिक्षण क्षेत्राला जखडणारा ठरणार हे निश्चित होईल.

कार्यवाहीच्या योग्य रचनाच स्वायत्तता आणि नियंत्रण याचे संतुलन साधू शकतात.

संस्नेह,
प्रशांत दिवेकर

संस्थापक संपादक
कै. विवेक पोंक्शे

संपादक
प्रशांत दिवेकर

अक्षरजुळणी व मांडणी
सोहम क्रिएशन
८६०५५६७६५७

दूरस्थ कलाशिक्षण

चरैवेति चरैवेति । आपला स्थायीभाव मनुष्यधर्म ... खरं तर आपली जडणघडणच अशी झाली आहे की कितीही संकटे, आपत्ती येवोत आपण त्याला बघून सुरुवातीला घाबरतो, नंतर प्रतिकार करतो, थोडेसे हतबल होतोय असं वाटताच आता त्याच्याकडे संधी म्हणून बघायला लागतो. कोविडचं अगदी तसंच काहीसं झालं. मार्च २०२० ला आपण घाबरलो, एप्रिल २०२० ला आपापल्या पद्धतीने प्रतिकार केला, मे महिन्यात निराशेचे ढग दिसायला लागताच जून महिन्यात आपण कात टाकली आणि नव्या दमाने, जोमाने, इच्छेने सज्ज झालो शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ साठी. एव्हाना झूम, गुगल मीट अंगवळणी पडलं होतं. कारण मे महिन्यातच व्याख्याने, कार्यशाळा ऑनलाईन पद्धतीने करून बघितल्या होत्या. अगदी छे बुवा! आम्ही नाही मोबाईल वापरत किंवा फक्त बोलण्यासाठी त्याचा उपयोग... तासन्तास हातात कशाला हवा असे म्हणणारे सुद्धा या पद्धतीना सरावले होते. काळाचा महिमा, दुसरं काय? आता दूरस्थ पद्धतीने शिक्षण याकडे ज्ञान प्रबोधिनी नवनगर विद्यालय निगडी आह्वान म्हणून बघत होतं.

सह्याद्री वाहिनीवर टिलीमिली सुरु होण्याअगोदरच म्हणजे २० जुलैपूर्वीच आपलं वेळापत्रक अगदी सेट झालेलं होतं. अगदी पहिलीची छोटी मुलंसुद्धा तासांची वाट बघत असायची. नियोजित तास होऊन गृहपाठसुद्धा दिला जायचा. विभागप्रमुख बैठकीत मला हे कळत होतं. मी संगीतादी कला विभागाची प्रमुख. आपल्या विषयाच्या तासिकांबाबत काय करता येईल? माझे विचारचक्र सुरु झाले. कला हा जीवनाचा आत्मा.

त्या शिक्षणापासून विद्यार्थी वंचित राहता कामा नयेत असे मनोमन वाटत होतं. लगेच सर्व कला अध्यापकांशी बोलले. त्यांनी लगेच होकार भरला.

व्यवस्थापनाने पण संमती दर्शवली. आता फक्त अध्यापन पद्धत बदलणे आवश्यक होते. तिसरी ते सातवी सर्व वर्गांना संगीत - चित्रकला - हस्तकला - नाट्य अशा तासिका सुरु झाल्या आणि लक्षात आलं की या तासिका झाल्यावर विद्यार्थी जास्त उत्साहात दिसत आहेत. तासाच्या आधीच वर्गांच्या गटावर त्या गीताचे शब्द पाठवले जायचे, जे विद्यार्थी लिहून ठेवायचे. वर्गात गाणं लिहून घेण्याचा वेळ आपोआप वाचला. झूमवर अध्यापिका ते शिकवत असताना विद्यार्थ्याला एकेकाला मागे म्हणायला लावायच्या. जो प्रत्यक्ष गाणार तो सोडून सगळे म्यूट. त्यामुळे व्हायचं असं की ज्यांना खरंच आवड आहे, शिकायची इच्छा आहे ती मुले घरी झूमवर म्यूट राहून प्रत्येकाबरोबर आपापले म्हणायची व त्यांचे ते गीत छान तयार व्हायचे. शिवाय तास संपल्यावर त्यांना त्या गीताचा ऑडिओ मिळायचा. यू ट्यूब किंवा अन्यत्र ऑडिओ / व्हिडिओ मिळू शकतो पण आपल्याला जसा, जिने शिकवला तिच्याच आवाजातील ऑडिओ विद्यार्थ्यांना आवडायचा व त्याचा जास्त उपयोग व्हायचा. विद्यार्थी रमायला लागले या तासिकांमध्ये. एकाच महिन्यात लक्षात आलं की जवळपास ४०% विद्यार्थी आपणहून शिकवलेल्या गाण्यांचे ऑडिओ बनवून पाठवत आहेत. त्यांचे थोडे कौतुक केल्यावर अजून काही विद्यार्थीपण तयारी करायला लागले. आमचा उद्देश बच्यापैकी सफल होताना दिसत होता. अशा संगीत तासिका सुरु झाल्या आणि अगदी

अभंग गायन, गणेशोत्सवात आरत्या वगैरे सुद्धा छान तयार करून घेता आल्या. काही विद्यार्थी तर त्यांच्या आवडीची गाणी बसवून देता का असे विचारायला लागले. विद्यार्थी - अध्यापक संवाद वाढला. पालक पण मोकळेपणाने बोलायला लागले. शाळेचा गृहपाठ पूर्ण केलास तर शिकवेण एखादे ज्यादा गाणे... असं सांगितल्यावर अभ्यास पण मन लावून करू लागले.

वर्षभर या तासिकांना छान प्रतिसाद मिळाला आणि वर्षाच्या शेवटी... मार्चअखेर विद्यार्थ्यांनी ऑनलाईन पढतीने उत्तम सादरीकरण देखील केले. जी कथा संगीताची तीच नाट्याची. नाट्य अभिवाचन, कथावाचन अत्यंत आवडीचा भाग. ज्यायोगे उच्चार तर सुधारले, पण भाषेचे खरे सौंदर्य म्हणजे व्याकरण, विरामचिन्हे (दुदैवाने काही वेळा ते दुर्लक्षित राहते) यांचा योग्य वापर कसा करावा हे विद्यार्थ्यांना कळले व त्यांच्या शब्दसंपत्तीत देखील भर पडली. हेही सादरीकरण शिस्तबद्ध तरीही उत्साहात झाले. चित्रकला - हस्तकला या तासांनाही भरभरून प्रतिसाद असायचा. चित्र काढताना मुलं अक्षरशः हरवून जायची एका वेगळ्याच विश्वात. कोविडमुळे उडालेले जीवनाचे रंगच जणू परत येत होते त्यांच्या भावविश्वात. जीवन पुन्हा एकदा सुरेल, सप्तरंगी होत होते. चला... या अवघड परिस्थितीत मुलांचा मानसिक समतोल या अशा कलांच्या माध्यमातून राखला जातोय, निव्वळ ऑनलाईन असलेल्या शिक्षणाचा कंटाळा न येता ते हवहवसं वाढू लागतंय; या विचाराने अध्यापक पण खूश होऊन पुढची तयारी करत होते. सातवीच्या विद्यार्थ्यांना तर पाठ्यपुस्तकात छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठ्यांचा इतिहास. एखी शाळेत असताना पुरेसा वेळ मिळत नव्हता, पण यावर्षी अगदी ठरवून मी संगीताच्या तासांना शिवरायांच्या पराक्रमाची गाथा, पोवाडे, स्फूर्तिगीते शिकवली ज्यायोगे मुलं इतिहास आवडीने अभ्यासू लागली.

पाच गीते शिकवून व्हावीत असे नियोजन असताना तब्बल सात गीते (ज्यात दोन पोवाड्यांचा समावेश होता) शिकवून झाली.

याखेरीज काही हौशी मुलांनी इकडून तिकडून गाणी मिळवली व मला स्वतंत्ररित्या फोन करून तयार करून घेतली. हेदेखील मनाला स्पर्शन गेलं. आपण जे करतोय, शिकवतोय ते विद्यार्थ्यांमध्ये रुजतंय असं बघून आनंद होत होता. वाढेल ती गाणी म्हणण्यापेक्षा मुलांच्या तोंडी चांगली गाणी येत होती हे बघून पालक तर जाम खूश होते.

या अनुभवामुळे एक वेगळाच आत्मविश्वास सर्व अध्यापकांमध्ये जाणवत होता. सातवीपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांपर्यंत तर आम्ही पोहोचलो पण त्यापुढच्या विद्यार्थ्यांचे काय? त्यांच्या तासिका आम्हाला मिळतील का? असे मी केंद्रप्रमुख मा. देवळेकर सरांना विचारले. वाढलेल्या अभ्यासामुळे आणि स्क्रीन टाईमच्या मर्यादेमुळे हे कसे जमावे हे खरं तर मोठे आह्वानच होते. पण काहीतरी नक्की करूया असे आश्वासन सरांनी दिले आणि इथेच जन्म झाला यंदाच्या अभिरुची योजनेचा. सरांनी पुढे अभ्यास गटात हा विषय मांडला व असा निर्णय घेण्यात आला की सातवीपर्यंत आपण सगळ्यांना सगळ्या कला शिकवत होतो, आता निवडक गटाला शिकवूया. खूपच भारी वाटले. वर्गात एका वेळी ५०-६० विद्यार्थी असायचे त्यामुळे बरेचदा आपल्याला सगळ्यांकडे विशेष लक्ष देता येत नाही ही खंत असायची. पण आता केवळ १५-२० विद्यार्थी, तेदेखील त्या विषयात विशेष आवड असणारे येणार होते. अध्यापकांनी अधिक तयारी करायला सुरुवात केली. आँगस्ट महिन्यातच आठवीच्या विद्यार्थ्यांच्या अभिरुची तासिका सुरु झाल्या. या सर्व तासिका शाळेच्या वेळेव्यतिरिक्त. बरेचदा तर रात्री आठ-नऊ वाजतासुद्धा. पण हे विद्यार्थ्यांनी स्वेच्छेने निवडलं असल्याने ते न कंटाळता तासाला यायचे. गृहपाठ तर पूर्ण असायचाच पण दर तासाला नवनवीन कल्पना

मांडायचे, भरभरून बोलायचे, व्यक्त व्हायचे जी आजच्या काळाची खरी गरज आहे.

अभिरुची ... विद्यार्थ्यांना आपली आवड कोणत्या विषयात आहे हे ओळखून त्यातील कौशल्य विकसन करणे, त्यातील चांगले बघणे, चांगले शोधणे, चांगले ग्रहण करता येणे व यातून स्वतःमधील क्षमता व संवेदना वाढविणे, स्वतःची जिज्ञासापूर्ती होणे म्हणजेच अभिरुची विकसन होय. १३ पूरक / अनुभव विषय निश्चित केले गेले व विद्यार्थ्यांनी खरोखरच उत्तम प्रतिसाद दिला.

गायन विषयात एकच राग विस्ताराने शिकवूया असे ठरले. जरा वेगळा प्रयोग करून बघितला. विद्यार्थ्यांना अनेक गाणी शिकवली व काही तासांनंतर सांगितले की ही सगळी यमन रागातली बरं का! आता ही गाणी उत्तम सादर करता यावी यासाठी त्यामागचे शास्त्र शिकूया आणि मग त्यांना या रागाचे स्वर वगैरे शिकवले. हा प्रयोग यशस्वी झाला असे वाटते. कारण विद्यार्थ्यांनी पुढचा राग कोणता शिकायचा असा प्रश्न विचारून पोच दिली होती. गायन विषय तरी एक वेळ ठीक; पण संवादिनी, तबला यांसारखे विषय आँनलाईन शिकवायचे म्हणजे अति होतंय. पण हेही आद्वान अध्यापकांनी लीलया पेललं. कीर्तीताईनी तर मूरसंगम या अऱ्पचा वापर करत ज्यांच्याकडे घरी हार्मोनियम नाही त्यांना शिकवले. विद्यार्थ्यांनी पाठवलेले व्हिडिओ दुरुस्त्या सांगून पुन्हा मिळवून त्या रोज त्यांच्या ब्हॉट्स्‌अॅप स्टेटसला ठेवायच्या. विद्यार्थी खूश होऊन अजून अभ्यास करायचे. ज्यांच्या घरी हार्मोनियम असेल त्यांचा वेगळा अभ्यास करून घेतला. विष्णुपंतांनी स्वतःचे तबल्याचे छोटे छोटे व्हिडिओ बनवून मुलांना पाठवले व विद्यार्थ्यांनी ते बघत सराव केला. मिळेल त्यावर ... डबे, टेबल, किचन ओटा यावर विद्यार्थी सांगितलेल्या पद्धतीने वादन करू लागले. ऐकू येणारा नाद जरी वेगळा असला तरी आता कुठल्या बोटाने

कुठले बोल वाजतात हे गणित विद्यार्थ्यांना पके कळले होते. नाट्य विषयात तर निव्वळ धमाल यायची.

नवनवीन थिएटर गेम्स, कवितावाचन, नाट्यवाचन... एखाद्या नाटकाचा प्रवेश सगळ्यांनी मिळून बघणे – त्यावर चर्चा. तास संपला तरी परत जॉइन होऊया असा आग्रह करायचे विद्यार्थी. आज उन्हाळ्याच्या सुट्टीत देखील हे विद्यार्थी आपली अभिरुची जोपासत रोज नवा व्हिडिओ अध्यापकांना पाठवत आहेत. हीच खरी पोचावाती वर्षभर शिकवल्याची. संगणक अभिरुचीच्या विद्यार्थ्यांनी तर स्वतः लोगो बनवले. जेव्हा प्रकाशगाणी ही आँनलाईन गीतगायन स्पर्धा झाली तेव्हा या मुलांनी बनवलेला संगीत विभागाचा लोगो प्रमाणपत्रावर वापरला. मुलांना कोण आनंद झाला त्यांच्या निर्मितीचे उपयोजन बघताना! ही गीतगायन स्पर्धा सर्वच दृष्टीने विशेष ठरली. ५० विद्यार्थ्यांनी तरी सहभाग नोंदवावा असे वाटत असताना तब्बल १६८ जणांनी सहभाग नोंदवला. पाच गटात ही स्पर्धा घेतली. अगदी शिशुवर्ग ते माजी विद्यार्थी, पालक असे सर्व स्पर्धक हौसेने सहभागी झाले होते. यातील विजेत्यांच्या गीतांनी सजली कोजागिरी पौर्णिमा संगीतसभा. यापूर्वीच्या संगीतसभा मुक्तिसोपानच्या अध्यापकांनी सादर केल्या होत्या, पण यावेळी हे सगळे स्टेजच्या मागच्या बाजूला बसून सर्व व्यवस्था सांभाळत होते.

चित्रकला हा तर मुळातच आवडीचा विषय. त्यातून तो अभिरुचीच्या विद्यार्थ्यांना शिकवताना कामथे सरांनी खूप आनंद घेतला, कारण त्यांच्याकडे गर्दी नाही तर दर्दी विद्यार्थी होते. बागकाम विषय ज्यांनी हाताळला त्यांनी ओल्या कचन्याचे व्यवस्थापन, त्यातून खतनिर्मिती असे सामाजिक भान ठेवणारे उपक्रम राबविले. या विषयाच्या विद्यार्थ्यांनी घरातील बाग फुलवली. याद्वारे झाडांचे, निसर्गांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना पटले.

मल्टिमीडियाच्या विद्यार्थ्यांनी तर शॉर्ट फिल्म्स् बनवल्या.

विषय सुचवणे, संवादलेखन, शूटिंग, एडिटिंग सगळं-सगळं विद्यार्थ्यांनी स्वतः केलं. गुरुकुल विभागाचे स्नेहसंमेलन युट्युबवर सादर झाले, त्याचे श्रेय या विद्यार्थ्यांना जाते.

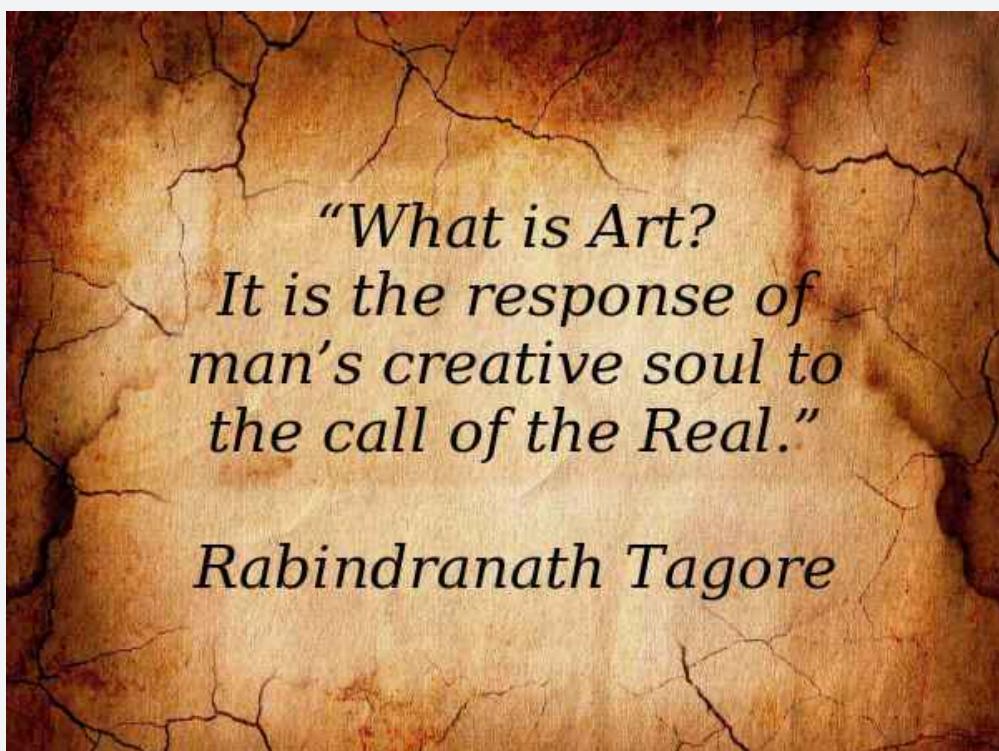
एकंदरीत यंदाच्या वर्षी विद्यार्थी पाठ्यपुस्तकाव्यतिरिक्त खूप काही शिकले. हे खरं तर जीवन-शिक्षण. नुसती घोकंपटी करून केलेल्या अभ्यासाचा पुढे काय उपयोग? त्याचे उपयोजन करता यायला हवे. आपली शिक्षणपद्धती बदलू पाहात आहे. त्याचीच ही नांदी समजूया. निव्वळ परीक्षार्थी - गुणार्थी होण्यापेक्षा विद्यार्थी-ज्ञानार्थी कसे घडतील हे पाहूया. त्यासाठी शिक्षण अधिक रंजक पद्धतीने कसे देता येईल, त्या शिक्षणाचा संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वावर कसा परिणाम होईल याचा विचार करून दिलेले शिक्षण नक्कीच अपेक्षित परिणाम साधते. आजचे विद्यार्थी... उद्याचे युवक, ज्यांच्या

हातात आपल्या देशाचे भवितव्य आहे. आजचे विद्यार्थी... उद्याचे नागरिक, ज्यांच्यावर आपला समाज अवलंबून आहे. असे विद्यार्थी खन्या अर्थाने घडवूया. परिस्थिती बिकट आहेच पण दुःखातही सुख शोधूया. आज सुदैवाने जास्त वेळ हातात मिळतोय. जाण्यायेण्याचा वेळ वाचतोय त्याचा सदुपयोग करूया. दहावीच्या परीक्षा रद्द झाल्यात. काही क्षण खूपच विचित्र वाटला निर्णय. पण आपली जी बदलणारी, येऊ घातलेली शिक्षणपद्धती आहे तिच्यात ते मांडलेच होते की. म्हणजेच निव्वळ त्या पुस्तकी शिक्षणाने अडणार नाही. जीवनशिक्षण महत्त्वाचे या काळात अधिक अभ्यास करूया आणि शिक्षणाची काहीशी विस्कटू पाहणारी घडी अधिक नेटकी घालूया.

- सौ. शीतल कापशीकर

(विभाग प्रमुख-मुक्तिसोपान)

ज्ञान प्रबोधिनी नवनगर विद्यालय, निंगडी

रवींद्रनाथांची शाळा

१९८० मध्ये पु. ल. देशपांडे यांनी रवींद्रनाथ टागोर व्याख्यानमालेत तीन व्याख्याने दिली, ती श्रीविद्या प्रकाशनाने पुस्तकरूपात प्रसिद्ध केली आहेत. त्यामुळे टागोरांविषयीचा पु. ल. चा दृष्टिकोन ग्रंथरूपाने चिरंतन झाला. पु. ल. देशपांडे यांचे बंगाली भाषा शिकणे व समग्र रवींद्रनाथ टागोर जीवन व तत्त्वज्ञान अभ्यासणे सर्वांना परिचित आहेच.

‘रवींद्रनाथांची रंगभूमी’, ‘शाळा’, ‘लेखक व रवींद्रनाथ’ अशी तीन व्याख्याने आहेत. त्यापैकी या लेखात ‘रवींद्रनाथांची शाळा’ या व्याख्यानातील विचार बघणार आहोत.

प्रत्येक बाबतीत उत्सुकता असण हा मुलांचा गुणधर्म, पण त्यांचे कुतूहल घालविण्याचे काम शाळा करतात. साध्या गोष्टीमधील त्यांचा आनंद हिरावून घेतला जातो. झाडे, पाने, आकाश यांची ओळख प्रत्यक्ष निसर्गातून व्हावी. चौकटीत चैतन्य बंदिस्त केल्याने ज्ञानाला व आनंदाला मर्यादा पडतात. निसर्गाचा स्वभाव व प्रेरणा रवींद्रनाथांनी ओळखली. तसेच ज्ञान, कला, कृतिशीलता हे सारे माणसाचेच भाग आहेत. या तत्त्वज्ञानाला स्वतःमध्ये भिनविल्यामुळे, रवींद्रनाथांची शाळा हा त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचाच, त्यांच्या काव्यासारखा एक आविष्कार आहे असे पु. ल. देशपांडे म्हणतात. शिक्षणाखात्याने नेमून दिलेले विषय शिकविणे व पदव्या प्रदान करणे एवढ्यासाठी त्यांनी शांतिनिकेतन निर्माण केले नाही. तर नवनिर्मिती जीवनाला दिशा देणारी ठरावी असे रवींद्रनाथांचे जे स्वप्न होते, ते शांतिनिकेतन, श्रीनिकेतन व विश्वभारती यांच्या रूपाने त्यांनी साकार केले.

स्वत्व विसरलेल्या आपल्या मातृभाषेला दूर

सारून इंग्रजीला सर्वेसर्वा मानणाऱ्या व गुलामीचे भूषण बाळगणाऱ्यांना जागे करण्यासाठी टागोरांनी आपली सारी प्रतिभाशक्ती शिक्षणाच्या कामी लावायचं ठरवलं आणि शांतिनिकेतनला ते आले.

रवींद्रनाथांच्या लहानपणी त्यांचे वडील देवेंद्रनाथ यांनी त्यांना हिमालयाचे दर्शन घडविले. त्या वातावरणात जे त्यांना शिकायला मिळाले, त्यामुळे खुल्या निसर्गातून मुलांनी शिकण्याचे महत्त्व ते सांगत राहिले.

पु. ल. त्यांच्या भाषणात म्हणतात, खेड्यांतून हिंडताना, लोकांशी बोलताना ग्रामीण जीवनातील शहाणपण त्यांना दिसत होते. लोकसाहित्य, सण, उत्सव यातील सौंदर्य व आनंद त्यांनी अनुभवला. एखाद्या वृक्षाच्या आश्रयाला येणाऱ्या माणसाची त्या वृक्षाकडून उभारी देणारं फूल, भूक भागवणारं फळ व आराम देणाऱ्या सावलीची अपेक्षा असते. हाच शिक्षणाचा गाभा आहे. त्यामुळे च निर्मितीक्षम प्रतिभा, चिंतन व्यासंगाने सबल झालेली प्रज्ञा, अनेकांची सुखदुःखे ऐकून मनात उपजलेले प्रेम व करूणा यांच्या समन्वयातून रवींद्रांची शाळा निर्माण झाली.

जेव्हा मूल शाळेत येते, तेव्हा प्रचंड ऊर्जा, उत्सुकता व काही करण्याच्या ताजेपणाने येते, अशा वेळी त्याच्या अपेक्षा ‘फूल, फळ, सावली’ या असतात. रवींद्रनाथांनी हे प्रथम ओळखले. संवेदना व आस्था यांचे महत्त्व जाणले.

१. चार भिंतीबाहेरील शिक्षण.
२. मातृभाषा बंगाली.
३. इंग्रजीचे जोखड नको.
४. गुण व परीक्षा यांच्या शर्यतीतून दूर नेणारे शिक्षण.

५. संस्कृतमधील सुंदर नादाची ओळख.
६. वास्तव आणि कल्पना यांच्या लपंडावाचा आनंद देणारे शिक्षण.
७. विश्वासाचा पाया.

अशा शिक्षणविषयक कल्पनांना त्यांनी शांतिनिकेतनात फुलविले. केवळ उपयुक्ततेच्या बंधनात अडकविले तर मुलांचा विकास होणार नाही. असे टागोरांचे ठाम मत होते. टागोरांचे हे मत पु. ल. देशपांडे स्पष्ट करतात, ‘उपयुक्तता’ याचा अर्थ आपण मानवी जीवनात इतका कोता करतो की, कविता, चित्र, शिल्प, नृत्य, साहित्य, निरुद्धेश भ्रमण, निसर्गलीला पाहणे हे आपण उपयुक्ततेच्या सदरात टाकतच नाही.

‘तपोवन’ शिक्षणपद्धतीत, निसर्गाचे सान्निध्य मुलांना लाभावे, निसर्गाचे विभ्रम, क्रुतुचर्या यांचा अनुभव लहानपणापासून मुलांनी घ्यावा. अग्री, पाणी, औषधी वनस्पती यातील देवाचे पूजन करावे. ही अपेक्षा र्वीद्रनाथांची होती. निसर्गाशी एकरूप होऊन आनंदाची रूपे समजून घेणे महत्वाचे हा दृष्टिकोन त्यामागे आहे.

शिष्याला देण्यासाठी सतत आपण नवीन नवीन काहीतरी मिळवित राहणं हेच तिथल्या अध्यापकांचे मूळ उद्दिष्ट असं टागोरांचे सांगणे असे. शांतिनिकेतनसाठी त्यांनी कवी, चित्रकार, गायक, संस्कृत पंडित अशा जीवनयोगी – अध्यापकांची व्यवस्था केली. स्वतः गुरुदेवांनी आपल्या शिष्यांना हजारो गाणी दिली. कथा दिल्या. उत्तमोत्तम ग्रंथ लिहिण्याची, संशोधन करण्याची, चित्रशिल्प निर्मितीची प्रेरणा दिली. माणसाचा धर्म शिकविला. स्वतः र्वीद्रनाथ पूर्ण तयारी करून शिकवायला जात असत. मुलांना असणारी जत्रेची ओढ त्यांना माहीत होती.

‘पौष जत्रा’ शांतिनिकेतनात भरू लागली. रूढींच्या ऐवजी निसर्गाची प्रतिष्ठापना त्यांनी उत्सवात केली. वृक्षारोपणाचा उत्सव सुरु केला. त्यात

बालतरूची पालखी निघू लागली. त्यासाठी र्वीद्रनाथांनी सुंदर गाणी लिहिली.

या व्याख्यानात पु.ल.देशपांडे र्वीद्रनाथ यांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन सांगताना त्यांच्या प्रत्येक अभिव्यक्तीमध्ये असलेल्या विविध संस्कारांचा उल्लेख करतात. र्वीद्रनाथांनी श्रमाला महत्व दिले. अहंकाराला स्थान दिले नाही. शेतीतील विज्ञान समजावे म्हणून श्रीनिकेतनची उभारणी केली.

प्रसन्नता, आनंद ह्याच्यापासून त्यांच्या कोणत्याही कृतीने फारकत घेतली नाही. लहान मुलांना प्रिय असणाऱ्या प्रसंगांची, धडपडीची रचना म्हणजे ‘सहजपाठ’ – ही पुस्तके र्वीद्रांनी मुलांसाठी केली. स्वतः खूप तयारी करून र्वीद्रनाथ वर्गात जात. पूर्ण टिपणे काढीत. पाठ उत्तम व्हावा याकडे त्यांचा कटाक्ष असे. मुलांनी मुक्त मनाने शिकावे. दडपण व विकास ही जोडी त्यांना मान्य नव्हती.

१. वैज्ञानिक दृष्टीच्या विकासाकरीता, मातृभाषा बंगालीत पुस्तकांचे लेखन करीत.

२. आसपासच्या खेळ्यांतून आरोग्य, विज्ञान शिकवायला व मलेरिया निर्मूलन करण्यास र्वीद्रनाथ, मुले व शिक्षक नेमाने जात. तेथे नृत्य, गाणे व सेवा करीत. भोवतालच्या परिस्थितीशी सांगड घातली नाही तर त्या शिक्षणाला अर्थ नाही, असाच टागोरांचा सिद्धांत होता.

३. प्रत्येकाने हाताने काही काम करणे म्हणजे शरीर व मन दोन्हांचे बल वाढविणे होय.

४. भोवतालचे हे चराचर जाणून घेण्याची वृत्ती अखेरपर्यंत टिकून राहिली तरच मनुष्य या पदवीचे सार्थक होईल. त्यासाठी मनात प्रेम व आनंद जागता ठेवायला हवा.

आधुनिक शिक्षणातही मुक्त शिक्षणाचे महत्व मानले आहे; पण विद्यार्थ्यांना मोकळीक देत असताना, स्वयंशिस्त व बंधनांचा योग्य तेथे स्वीकार करण्यास शिकविणे सुद्धा गरजेचे आहे. माध्यमे, भोवतीचे वातावरण, कुटुंबपद्धती यामुळे मुले

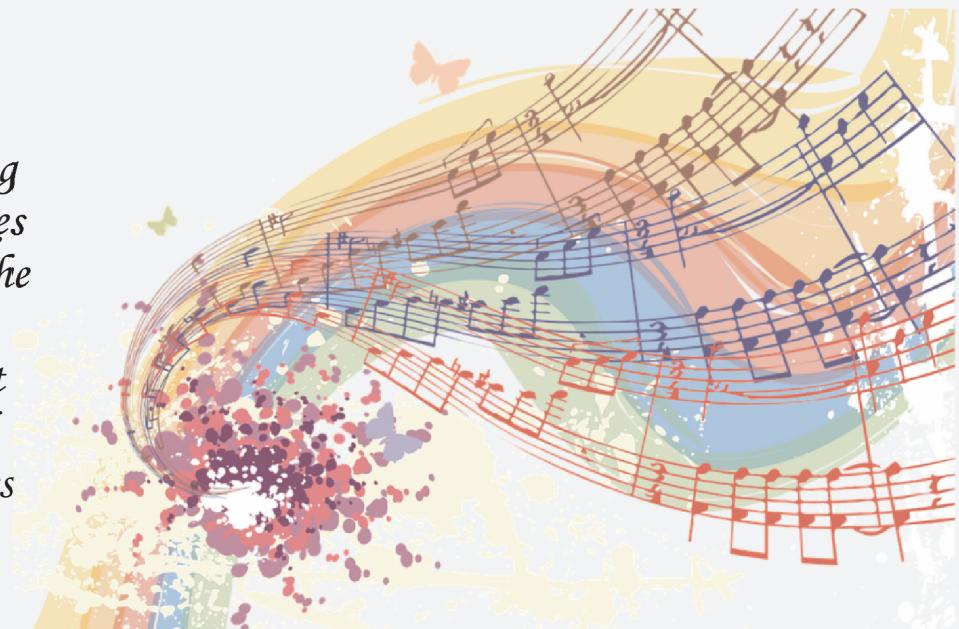
स्वतंत्रपणे वागू लागली आहेत. तर स्पर्धा, गुणांची शर्यत, प्रवेशाची धडपड, शिक्षणाचा व्यापार यांचे दडपणही आजच्या विद्यार्थ्यांवर आहे. शिक्षण्यातील आनंद हरवून चालला आहे. अशा वेळी र्वींद्रनाथांच्या मुक्त शिक्षणपद्धतीचा सखोल अभ्यास व्हायला हवा. मुक्ततेच्या नावाखाली सैरावैरा धावणे व बेफिकिरी नको.

‘र्वींद्रनाथांची शाळा’ या पु. ल. देशपांडे यांच्या व्याख्यानातून शिक्षणाची भूमिका स्पष्ट होते. जे शिक्षण आनंददायी आहे, ते जीवनदायी असते. पु. लं. ची भाषाशैली टागोरांच्या जीवन-तत्त्वज्ञानाशी किती एकरूप झाली आहे हे सुद्धा स्पष्ट होते.

भाषणातून एक एक मुद्दा उमलत जातो. त्यामुळेच टागोरांच्या डोळ्यासमोर असणारी शाळा व तिला शांतिनिकेतनच्या रूपाने जे मूर्त रूप मिळाले, त्याबद्दल पु. ल. देशपांडे यांनी मांडलेले विचार शिक्षणक्षेत्रात अध्ययन - अध्यापन करणाऱ्या सर्वांनी अभ्यासले पाहिजेत.

- प्रा. चारूता पुराणिक
निवृत्त प्राध्यापिका,
ज्ञान प्रबोधिनी प्रशाला,
पुणे - ४११०३०

*Art is
something
that makes
you breathe
with a
different
kind of
happiness*

शैक्षणिक उपक्रम रांशोधिका, ज्ञान प्रबोधिनी

पत्ता : ५१०, सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३०.

दूरभाष : ०२०-२४२०७२०९ / २४२०७१२७

contact.earc@jnanaprabodhini.org